

վտանգաւոր չի լինի, որ ընկճէ ոգւոյ աշխուժութիւնը և մաշէ ուղեղի եռանդը:

Վերջացնելով մեր խօսքը, մենք կարծում ենք, թէ մեր մէջ շատ կը գտնուին այնպիսի ուսուցիչներ, որոնք ջանալով իրանց պաշտօնը սրբութեամբ կատարելու՝ անկեղծութեամբ երեւակայում են, իբր թէ Բալլ Դիւյնի փորձել են և միշտ անօգուտ, ուստի անհրաժեշտ են համարում Զեքի գործադրութիւնը: Մեր ցանկութիւնն էր համոզել նոցա, թէ խնդիրը շատ աւելի բարդ է, քան ինչպէս որ նոքա փորձում են լուծել: Պատժի խնդիրը ամբողջ Գանկալարժոմ-Լեան և ուրեմն հաֆեթան-Լեան մեծ մասին է վերաբերում: Հասկանալի է, որ այսպէս ընդարձակ յարակցութիւնները՝ մեր յօդուածում կարող էինք պարզել լոկ միայն ակնարկներով: Արդ ով որ կը կամենայ աւելի մանրամասնութիւններ ուսումնասիրել, մենք կառաջարկենք նորան ամենալաւ նպաստ, որ և մեզ առաջնորդեց, այն է Բէնի հաֆեթան-Լեանն ու Գանկալարժոմ-Լեանը:

Ս. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ:

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ.

(Շարունակելի).

Վանքի շուրջ տեղի ընտրութիւնը, ամեն մի հոգս, պահպանութիւն և պաշտպանութիւն լիովին ընկնում է ուխտաւորների վերայ: Վանքը ոչինչ բանով նպաստաւոր չէ նորանց: Չկայ ոչ անձն, որ հոգաւոր լինէր ուխտաւորների վերայ, իջնելու տեղ ցոյց տար, վարձու վրան ճարեր, այս և այն անհրաժեշտ կարեաց հասու լինէր: Միով բանիւ ուխտաւորը լիովին օտարութեան մէջ է զգում իւրեան: Իւրաքանչիւր ուխտի օրի այցելուների թիւը հասնում է մինչև վեց հալար հոգի:

Դարալագեազի թուրք և քիւրդ տարրը անհաղորդ չի մընում յիշեալ հանդիսին: Նոքա մեծամեծ խմբերով և առանձնօրի խառնվում են հայ ուխտաւորների մէջ և գիշեր ու ցե-

րէկ անդադար չըջում են, աչք են ձգում՝ յորս կողմի վերայ և վայ նորան՝ ով իւր որ և է իրեղէնը կամ ձին, կամ ապրանքը անապահով տեղ է դրել: Այդ աւազակներին չափազանց նպաստում են գիշերային խաւարն և լայնատարած քարակոյտներն, ուր ամէն անկիւն, դար և փոս յայտնի են նորանց իբրև ընդկենքի ու անյայտ օտար ուխտաւորներին:

Ահա այս նպատակի համար են հաւաքուում Սուրբ խաչի շուրջը տեղական թուրքերն և ոչ թէ նորա համար որ Զաւալեանի գիրքը ասում է «կայ ուխտս այս ի մեծի պատուի ոչ միայն ի քրիստոնէից այլ և ի տաճկաց»: Դեռ ևս ականջիս մէջ թնդում են մի ծեր և աղքատ կնոջ արտասուխառն լացը և կոծը: Այդ թշուառը վարձու ձիով եկած էր Նոր Բայազետի գաւառից և հէնց ուխտին հրաժարական տալու օրը այդ կրօնական ջերմեւանդութեան զոհ՝ ձին մասնել էր գիշերը գողերին վանքի տակ: Երեւկայելով որ պէտք է մնար ոտով, յետ ընկնէր ընկերներից, պատասխան պէտք է տար ձիատիրոջ, յուսահատ կիւր լուսաբացին, կոյտ քարերի վերայ չոգած իմ վրանի մօտ, արտասուքը աչքերին, ձեռքերը տարածած, անօգնական մնալով, աղետալի ձայնով օգնութիւն էր հայցում Սուրբ խաչ վանքից..... Այսպիսի դէպքեր հազուադէպ չեն:

Շարուր—Դարալագեազ գաւառի պօլիցիական կառավարութիւնը նշանակում է մի աստիճանաւոր կարգ և կանոն պահելու ուխտաւորների մէջ Սուրբ խաչի տօնին, բայց ահագին ամբօխի մէջ անխուսափելի են կռիւը, ծեծը, գողութիւնը, սրով վէրք հառցնելն և այլն:

Ուխտաւորների դաշն և դարձը կառարուում է գլխաւորապէս երեք ուղղութեամբ: Նրեանի, Էջմիածնի և Սուրմալուի գաւառացիների համար—արեւմտեան կողմից: Նոր Բայազետցւոց համար—հիւսիսային. Նախիջևանի, Օրդուբադի, Շուշուի և Զանգեզուրի կողմերից եկողների համար—արեւելեան կողմից: Սուրբ խաչի տօնը սովորաբար լինում է շաբաթ: Այդ պատճառով ուխտաւորների տուտը երեւում էր դեռ չորեքշաբթի և հինգշաբթի, բայց առաւել խուռն բազմութիւնը գալիս է ուրբաթ օրը, որպէս զի հեռեւեալ օրը, շաբաթ, կազմ

և զարդարուած լինին վաճառմանը, թէ՛ և վաճառմանը մօտեցող կատարուում է ամենայն օր և իւրաքանչիւր րոպէ։

Շատ դիւթիչ տեսարան է պատկերանում՝ մանաւանդ ուրբաթ օրն, երբ ամեն հասակի և սեռի ուխտաւորներ գոյնզգոյն զարդարուն զգեստներով, ձիերի, էշերի, այլ անասունների և մատակարար գառների հետ խառն, իրար յետևից երկար ու ձիգ շղթայի նման շրջապատում են ամեն կողմից դէպի վաճառք։ Հարաւային ճանապարհով, Մալիշկայի կողմից եկողները, տեղի ստորութեան պատճառով, դեռ երկար ժամանակ չեն կարողանում տեսնել վաճառքի շինութիւնը, բայց մօտ 200 քայլ մնացած, ճանապարհի կողքում ցցուած մի քարի մօտից՝ իւր գմբեթը յանկարծ ցոյց է տալի Սուրբ խաչ վաճառք։

Հենց այդ տեղ, այդ քարի տակ, տեսնենք, քանի ջերմեռանդ կրօնասէրներ միմեանց վերայ բարդուելով ընկնում են գետնի վերայ և երեսներին խաչ քաշելով համբուրում են սառը հողը։ Տեսնէիք թէ քանի ջերմաջերմ հայցումներ, անվերջ պաղատանքներ, հրաբորբոք խօսքեր դուրս են թռչում դէպի Սուրբ խաչը այդ հաւատով լի ժողովրդի եռանդոս սրտերից։

Եւ դուք կարծումէք թէ այդ զգացմանց ժամանակ մի հոգեւոր անձն յառաջ է գալի ուխտաւորներին ընդունելու, նորտնց կրօնական եռանդը առաւել շարժելու . . . քաւ լիցի. դորա փոխարէն, հէնց յիշեալ քարի տակ և նորանից ցած, ճանապարհի եզրում շարուած՝ նուազում են աշուղներն և օղբ թնդացնում էին զուռնաչիները, կամ ձեռքերը մեկնում են կոյր աղքատները, որպէս զի քարի ուխտաւորները ձգեն մի քանի կոպէկ նորանց առաջ սփռած թաշկինակի վերայ։

Վաճառքի տակ ամենաազմակալի, ամենակենդանի ժամանակն ուրբաթ կէս օրից յետոյ է։ Հարիւրաւոր վրաններ շարուած են ահագին տաքածութեան վերայ, հարիւրաւոր անդերում թընդում է զուռնայի ձայնը, մի քանի այլ տեղերում լսուում է աշուղների սազը։ Հազարաւոր կրակներ և ճրագներ են փայլում։ Երկսեռի երիտասարդների բազմութիւ խմբեր պար են բռնել ամենքն իւրեանց շրջանում և ազգային ժողովրդական երգեր են երգում։ Ի՞նչ աղմուկ, ի՞նչ թնդոց, ի՞նչ տեսակ

տեսակ հայ բարբառ, ի՞նչ գոյն զգոյն զգեստներ, ի՞նչ շար-
ժում, ի՞նչ զբօսումն, ի՞նչ երթևեկութիւն, ի՞նչ իրարան-
ցում, ի՞նչ խռնում, ի՞նչ կռիւ, ի՞նչ աղմուկ, ի՞նչ ձիերի
խրխնջոց, եղների բառաչոց, ոչխարների մայումն, շների հա-
ջոց և այլն:

Աւելացրէ՛ք սորանց վերայ և լարախաղին, որ պարում է լա-
րի վերայ Քիւլթափայի մատուռի օգնութիւնը կանչելով: Մի-
ով բանիւ այդ անվրդով, ամայի, քարքարոտ դաշտը՝ որ երկու
երեք օր առաջ մի տեսակ մեռելութիւն էր արտայայտում,
այսօր երևում է մեզ հազար տեսակ պատկերներով և տեսա-
րաններով՝ որ գրիչն անգամ դժուարանում է նկարագրելու:

Մանրավաճառները վաճիփ փոքրիկ խանութներում և բացօ-
թեայ տեղերում չեն զլանում դասաւորել ուխտաւորներին
կարևոր նիւթեղէններ, այն է՝ չոր միրգ, պատրաստի հանգերձ,
զարդի իրեղէն, զէնքեր: Հաղող, թարմ մրգեղէն և այլն:

Վերը յիշեցի թէ երթևեկութիւնը եկեղեցում կատարուում
է ամենայն րոպէ, բայց շաբաթ, իսկ տօնի օրը, այնքան խուռն
բազմութիւն է մտնում վանքի պարիսպը և եկեղեցու մէջ, որ
փոքր ի շատէ ազատ շարժումն անկարելի է լինում և այդ մի-
ջոցին կարգը վերանում է: Եկեղեցու մէջ աղմուկ, աղաղակ,
բարձրաձայն խօսակցութիւն, մանկանց անվերջ լաց սովորական
երոյնթներ են:

Այդ օրը երկու երեք քահանայք նստած սեղանի վերայ
նուէրներ են ընդունում ուխտաւոր ժողովրդից: Բայց ամե-
նաառատ տուրքը լինում է հարաւային խորանում, ուր ամ-
փոփած է խաչափայտի մասնիկը: Այդ տեղ նուիրաց վերահըս-
կողն և ընդունողն էջմիածնի կողմից ուղարկած վարդապետն
է: Որովհետեւ խորան մտնող ելնողների կողմից մեծ ճնշում և
առաջկտրուկ է լինում և հետեւաբար աղմուկ և անկարգու-
թիւն, ուստի ուխտաւորների մէջ կարգը վերականգնելու հա-
մար ճիպոտներով անխնայ հարուածներ են գործ դնում ուխ-
տաւորների գլխին այն պատահական տղամարդիկ, որոնք իրեւ
բարեկամ էջմիածնից ուղարկուած վարդապետին՝ եկել են
օգնելու նորան . . . : Ահա մի տգեղ և զզուելի երևոյթ, որ

անվայել է Աստուծոյ տաճարում.

Շաբաթ և նորա նախընթաց օրը մորթում են մատաղներն մորթը տալիս են կապալառու ժողովարարներին, միսն ուտում և բաժանում են և այնուհետև ոմանք պատրաստուում են շաբաթ օր երեկոյեան դէմ հրաժեշտ տալու վաճառին, իսկ մշնացեալները ճանապարհ են ընկնում կիւրակէ, այնպէս որ այդ օրը, կէս օրից յետոյ. Սուրբ խաչի շրջակայքը նորից ընդունում է իւր սովորական լուսթիւնը:

Այս է ահա Սուրբ խաչ վաճառի ուխտադնացութեան համառօտ նկարագիրը: Աւելացրէք սորա վերայ որ ուխտաւորներից շատերը վերադառնում են ոիրար կոտրած, ըստ որում գողութեան են զոհում իրեղէն, եղ, ձի, էջ և այլն և այնքան միջոց և ժամանակ չունին, յետեւից ընկնելու: Կամ թէ պօլիցիական աստիճանաւորը վերք հասցնելու կամ գուցէ մարդասպանութեան առաջն առնելու նպատակով՝ շատ ուխտաւորներից ժողովում է իւր վրանը գէնքեր, դաշոյներ առանց նշանակելու թէ որն ումն է և վերադարձնելու ժամանակ տանող տանոցի է լինում: շատերը զրկւում են իւրեանց գէնքերից, շատերն էլ գէնքի տէր են դառնում...:

Այժմ անցնենք Եջմիածնի գանձարանին հասանելի նուիրատուութեանը: Ուխտի օրի եկամուտ Եջմիածնի գանձարանին յատկացնելու կարգադրութիւնը շատ վաղուց է: Գումարի քանակութիւնը որոշելու համար ես կրեմ այս տեղ այն տեղեկութիւններն, որ քաղել եմ Նախիջևանի հոգեւոր կառավարութեան պաշտօնական գործերից: 1856 թուականին Եջմիածնական մուտքը ժողովելու համար նշանակուել են երկու անձինք: մինը Եջմիածնի և միւսը Նախիջևանի հոգեւոր կառավարութեան կողմից, որոնց ձեռքով հաւաքուել է աջահամբոյր 320 ռուբլի 86 կոպէկ, մոմավաճառութիւնից 23 ռ. 50 կ: մատաղի կաշէպին 4 ռ. 50 կ. ընդամենը 338 ռուբլի 86 կոպ. իսկ ճանապարհածախս 40 ռ. 70 կոպէկ:

1857 թուին գործը յանձնուել է միմիայն բարեկարգ քահանաներին, որոնք յանձնել են Նախիջևանի հոգեւոր կառավարութեանը 713 ռուբլի 12 կոպէկ. իսկ ճանապարհածախս եղել

է 19 ռուբլի 90 կոպէկ: 1858 թուականին մուտքն եղել է 826 ռ. 20 կոպէկ. և ծախս 25 ռուբ. 60. կոպ: Այդ թուականին Սրբազան Սինօդը պատուիրել է հոգեւոր կառավարութեանն, որ սա առանց առանձին թոյլտուութեան այլ և ոչ ոքի չուղարկի Արգեազու Սուրբ խաչ՝ եկամտի համար: 1861 թուականին, Սինօդի կարգադրութեամբ, գնացել է Արգեազ Նախիջևանի հոգեւոր կառավարութիւնն, ամբողջ կազմութեամբ և այդ տարու մուտքն եղել է 564 ռ. 80 կ. իսկ ծախս 34 ռ. 20 կ:

Հետեւեալ 1862 թուականի մուտքը մնում է սնյայտ, ըստ որում այդ թուականից՝ Մողնու, Նորագաւթի և Նորքի սուրբ Առուածածին եկեղեցու եկամուտների հետ, Սինօդի կարգադրութեամբ և Արգեազու Սուրբ խաչի եկամուտը յատկացւում է ժամանակակից Երևանի Թեմական դպրանոցին, որի համար Նախիջևանի հոգեւոր կառավարութեան կողմից հրամայւում է Սուրբ խաչ վանքի այդ թուականի վերատեսուչ — կապալառու Տէր Առաքել Տէր Աստուածատրեանցին հաշիւ տալ անմիջապէս յիշեալ դպրանոցի հոգաբարձութեանը:

Իմ ճանապարհորդութեանց միջոցին վերոյիշեալ կարգը փոխուել էր, Սրբազան Սինօդն ինքն իւր կողմից ուղարկում էր մի կամ երկու վարդապետ, Սոքա Սուրբ խաչ հասնելուն պէս կառավարութեան ղեկը առնում էին իւրեանց ձեռքն: Վարդապետը նստում էր հարաւային խորանում, իսկ տեղական երեք — չորս քահանայք նստում էին սեղանի վերայ: Սոքա ժողովում էին ամեն տեսակ տուրքեր և նուէրներ, և այլք ծախում էին մոմ և հսկում էին եկեղեցու մէջ կարգապահութեան վերայ:

Վառելափայտի մեծ մասը բերում են իւրեանց հետ ուխտաւորներն: Իսկ վանքի մէջ հազիւ ծախսուում է մի փութ մոմ: Ուխտը վերջանալուց յետոյ մնում է մօտ երկու փութ չլուծած մոմ: Սորա պատճառն այն է որ քահանաներին յանձնած ուխտաւորների մոմերը չեն վառուում պատկերների առաջ մինչև վերջ, այլ պոկուում են և յանձնում մոմովաճառին ծախելու: Ըստորում ուխտաւորների բազմութիւնից մի պոկած մոմի տեղը իսկայն կպչում են երկուսն, երեքը: Երկու

տարի յաջորդաբար եկել է մուտքը ժողովելու Կեչառու (Դա-
թաշիչազ) վանհայր Մկրտիչ վարդապետը, Սորա որդին և
քեռ որդին էին մոմավաճառութեան կապալառուք...

Սուրբ խաչում եղած նուէրները լինում են դրամ, կանոնց
ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդեր, արծաթէ դօտիներ, խաչեր,
շամբաններ, ձեռագործ օրրիչներ, մետաքսէ բաղմաթիւ թաշ-
կինակներ և այլն։ Այդ տեսակ նուէրները ժողովում են խմբ-
րի անդամներն և երեկոյեան յանձնում են վարդապետին։
Վերջին իրեղէնները գրուում էին աճրդի և ծախուում։

Սուրբ խաչ վանքի հետ հաշիւներս վերջացնելով ես շարու-
նակում եմ կրկին իմ ճանապարհս և գնում եմ մօտակոյ
թրքաբնակ Արգեազ գիւղը։ Սա հին գիւղերից մինն է և Սոե-
փաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանը անուանելով նորան Արլաշ,
պատմում է որ նորա բնակիչներ 735 փրկչական թուականիս,
իւրեանց տանու տէրով հանդերձ գուրս են եկել Մօզ աւանում
նահատակուած Սոեփաննոս եպիսկոպոսի մարմնի յուղարկա-
ւորութեանը մերկայ լինելու։ Նոքա խնդրել են հոգեւոր սպա-
սաւորներից հանգստացնել առ ժամանակ նահատակ եպիսկո-
պոսի մարմինը սուրբ Քրիստափոր զօրավարի սենեակում։
Այժմ այդ գիւղը ոչինչ հեռաքրքրական բան չէ ներկայացնում։
Ինքը դրած է քարակոյտների մէջ մի սարի լանջում, Սուրբ
խաչ վանքից 2—3 վերստ հեռավորութեամբ դէպի հիւսիս։

(Շարունակելի)

ԲԱԶԵՆՐՈՒՆԻԻ

